

Зоя Комарова, Нінель Петренко (Умань, Україна)

УДК 811.161.2'344

СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ФОНЕМНОЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ СУФІКСІВ

У статті описано різноманітні структурні типи українських суфіксальних морфем, з'ясовано особливості їх фонемної реалізації.

Ключові слова: фонемна структура морфеми, суфіксальні морфеми, фонологічна організація суфіксів, вокалічні і консонантні структури, план вираження морфеми.

Для глибшого пізнання законів існування та розвитку мовних об'єктів, а також для автоматизації мовознавчих досліджень та автоматизованого аналізу тексту важливим є завдання вивчення різних типів морфем сучасної української мови з погляду їх фонемної (фонологічної) організації.

Під фонемною структурою морфеми розуміють «фонеми, які входять до складу морфеми як одиниці нижчого рівня, є її будівельним матеріалом і наділені певними функціями у межах морфемного рівня мови» [4, 699]. Фонологічна організація морфеми підлягає певним закономірностям будови слова, які виявляються через комбінаторику фонем, характерні для мови фонемні початки та кінці морфем, слів і диктують правила морфонологічних перетворень морфем [4, 700].

В україністиці проблема фонемної структури морфеми не була об'єктом спеціального вивчення. Винятком є наукові дослідження В. С. Перебийніс [1], [2]. Зокрема у статті «Повторюваність фонем і структура слова в сучасній

українській мові» [1] автор на матеріалі одноморфемних слів довжиною від однієї до шести фонем доходить висновку, що фонемна структура цих слів підлягає дії законів простоти, переваги і симетрії, а кількість різновидів фонемних побудов зростає із збільшенням довжини слова.

Метою нашого дослідження є з'ясування особливостей структурної організації та фонемної репрезентації українських суфіксальних морфем.

У сучасній українській літературній мові суфікси, які служать засобом формо- і словотворення, досить різноманітні з погляду фонемного організування. Систему суфіксальних морфем утворюють 25 фонологічних структур: Г (голосна фонема), П (приголосна тверда фонема), П' (приголосна м'яка фонема), П'П, ГП, ГП', ПГ, ПП, ПП', ППП, ГПГПП, ГПГП'П, ГГП, ГПП, ГП'П, ГПГ, ПГПП, ПГП', ГПП', ГППП, ПГП, ГПГП, ГППГП, ГПГПГ, ГППГП. Більшість суфіксів має відкрито-прикрити організацію. Удвічі менше мова використовує прикрито-закритих суфіксальних побудов. Найбільша фонемна актуалізація характерна для структур ГП, ГПП, ПГП, тоді як інші перебувають на периферії морфонологічної системи сучасної української мови.

Однофонемні вокалічні структури (Г) реалізовано дієслівними суфіксами: **-а-**, **-и-**, **-і-**: *за/пис/á/ти* (1, 108), *на/з/бир/á/ти* (1, 173), *за/п'р'ав/и/ти* (1, 109), *по/мир/і/ти* (1, 253), *полум'ян/і/ти* (1, 253), *щем/і/ти* (1, 115).

До консонантних однофонемних структур (П, П') належать суфікси – **-б-**: *боро/ть/б/á* (1, 32), *молоть/б/á* (1, 165), **-в-**: *піді/грі/в/ній* (1, 233), *під/жі/в/а* (1, 233), **-к-**: *до/ста́в/к/а* (1, 87), *на/ла́д/к/а* (1, 175), **-л-**: *до/спі/л/ий* (1, 87), *по/ше́рх/л/ий* (1, 267), **-н-**: *з/байдуж/н/і/л/ий* (1, 115), *не/лега́ль/н/ий* (1, 189), *під/різ/н/ій* (1, 237), **-т-**: *про/ко́ло/т/ий* (1, 282), *при/ку́т/ий* (1, 273), **-х-**:

невда́/х/а (1, 253), -ц-: пере/тан/ц/юва́/ти (1, 227), бороше́н/ц/е (1, 32), -ш-: не/ві/гр/а/ш/н/ий (1, 184), про́/гр/а/ш (1, 281).

Двофонемні побудови ГП, П'П, ГП', ПГ, ПП, ПП' функціонують з обов'язковим одним (рідше – двома) консонантним елементом. Структуру ГП мають суфікси: **-ав-**: *ласк/а́/в/ий (1, 150)*, **-ад-**: *ламп/а́д/к/а (1, 150)*, **-аж-**: *пілот/а́ж (30, 239)*, **-ак-**: *спів/а́к (1, 320)*, **-ал-**: *профес/і/он/а́л (1, 287)*, **-ан-**: *ластів/ч/а́н/ий (1, 151)*, **-ар-**: *кулін/а́р/н/ий (1, 148)*, **-ат-**: *лап/а́т/ий (1, 150)*, **-ах-**: *не/вд/а́х/а (1, 184)*, **-ач-**: *леж/а́ч/ий (1, 151)*, **-ев-**: *лиц/е́в/ий (1, 153)*, **-ен-**: *ку́пл/ен/ий (1, 149)*, **-ер-**: *лід/ер/ств/о (1, 153)*, **-ес-**: *стюард/е́с/а (1, 327)*, **-ет-**: *аск/е́т (1, 24)*, **-еч-**: *стя́ж/еч/к/а (1, 327)*, **-ив-**: *довг/о/терп/ел/і́в/ий (1, 182)*, **-иг-**: *снов/і́г/а (1, 317)*, **-из-**: *поет/из/ува́/ти (1, 247)*, **-ик-**: *лег/к/о/атле́т/ик/а (1, 151)*, **-им-**: *терп/і́м/ий (1, 332)*, **-ин-**: *ла́ком/ин/а (1, 150)*, **-ир-**: *лід/і́р/увати (1, 153)*, **-ис-**: *актр/і́с/а (1, 23)*, **-ит-**: *на́/і́м/ит (1, 174)*, **-их-**: *куп/ч/і́х/а (1, 149)*, **-ич-**: *кун/і́ч/н/ий (1, 148)*, **-ів-**: *куліш/і́в/к/а (1, 148)*, **-із-**: *театр/ал/і́з/а́ці/я (1, 331)*, **-ій-**: *крут/і́й/к/а (1, 148)*, **-ік-**: *тариф/і́к/ува́/ти (1, 330)*, **-ір-** (**-ір**): *конвой/і́р (1, 141)*, **-іт-**: *ше́мр/іт (1, 361)*, **-об-**: *зл/о́б/н/ий (1, 121)*, **-ов-**: *лі́й/к/ов/ий (1, 153)*, **-ок-**: *тере́м/о́к (1, 332)*, **-ор-**: *лект/о́р/і́й (1, 152)*, **-от-**: *торох/к/от/а́/ти (1, 334)*, **-уг-** (**юг-**): *кат/ю́г/а (1, 135)*, **-ук-**: *писар/ч/у́к (1, 230)*, **-ул-**: *баб/у́л/я (1, 24)*, **-ун-**: *довг/ун/е́ць (1, 82)*, **-ур-**: *літерет/у́р/н/ий (1, 154)*, **-ус-**: *мат/у́с/еньк/а (1, 159)*, **-ух-**: *шепт/у́х/а (1, 361)*, **-уч-**: *лам/у́ч/ий (1, 150).*

Консонантну двофонемну будову з початковим м'яким приголосним виявляють суфікси **-зьк-**, **-льн-**, **-ськ-**, **-цьк-**, **-йл-**: *сли/зьк/і́й (1, 315)*, *цеге́/льн/я (1, 354)*, *коза́/цьк/ий (1, 138)*, *пек/а́р/ськ/ий (1, 217)*, *пі/йл/о (1, 239).*

За структурною схемою «голосна / м'яка приголосна» (ГП') побудовані здебільшого іменникові суфікси – **-аль-**: *ков/а́ль/ств/о (1, 138)*, *скрип/а́ль (1, 314)*, **-ань-**: *здоров/а́нь (1, 119)*, *черев/а́нь (1, 357)*, **-ень-**: *рі́вень (1, 293),*

учень (1, 347), **-ець-**: *рів'єць* (1, 293), *україн'ець* (1, 341), **-інь-**: *стўп'інь* (1, 327), *дал'ец'інь* (1, 76), **-усь-**: *дід'ўсь* (1, 80), *тат'ўсь* (1, 330).

Консонантно-вокалічну будову мають суфіксальні морфи **-ва-**, **-ну-**, які вживаються в основах дієслів: *роз/ши/в'а/ти* (1, 306), *роз/сі/в'а/ти* (1, 303), *роз/су'ну/ти* (1, 304), *роз/с'ох/ну/ти* (1, 303).

Структуру ПП репрезентують суфікси **-вш-**, **-нн-**, **-тв-**: *бу'вш/ий* (1, 33), *не/з/дол'а'нн/ий* (1, 188), *б'ї/тв/а* (1, 30), *гон'ї/тв/а* (1, 71), *невіглас/тв/о* (1, 184).

Морфемні одиниці **-знь-**, **-нн-(я)** характеризує консонантна двофонемна організація з одним або двома м'якими елементами: *б'о/я/знь* (1, 32), *пр'ї/я/знь* (1, 279); *роз/сил'а'нн/я* (1, 303), *роз/рив'а'нн/я* (1, 302), *не/б'аж'а'нн/я* (1, 184), *не/зна'нн/я'* (1, 188).

Трифонемні суфікси побудовано за зразками: ГПП, ПГП, ППП, ГГП, ГП'П, ГПГ, ПГП', ГПП'. Структуру ГПП або ГПП' мають суфікси: **-ант-**: *окуп'ант* (1, 207), **-ент-**: *претенд'єнт* (1, 269), **-арн-**: *паразит'арн/ий* (1, 216), **-аст-**: *пальч'аст/ий* (1, 215), **-ачк-** (**-ячк-**): *зілл'ячк/о* (1, 100), **-евт-**: *тереп'євт* (1, 332), **-езн-**: *груб'єзн/ий* (1, 73), **-енн-**: *о/так'єнн/ий* (1, 212), **-ечк-**: *пальт'єчк/о* (1, 215), **-ивн-**: *ефект'івн/ий* (1, 93), **-изн-**: *дешев'їзн/а* (1, 78), **-изм-**: *патріот'їзм* (1, 217), **-ист-**: *паш'н'їст/ий* (1, 217), **-ичн-**: *патріот'їчн/ий* (1, 217), **-ищ-**: *род'ов'ищ/е* (1, 294), **-івн-**: *корол'івн/а* (1, 143), **-їзм-**: *паралел'їзм* (1, 216), **-їст-**: *опортун'їст'їчн/ий* (1, 209), **-їсть-**: *будєн'н'їсть* (1, 33), **-їчн-**: *орган'їчн/ий* (1, 210), **-овн-**: *гріх'овн/ий* (1, 73), **-ощ-**: *рад'ощ/ї* (1, 290), **-ущ-**: *тям'ущ/ий* (1, 338).

Прикрито-закриту трифонемну структуру виявляють суфікси, організовані за схемою ПГП або ПГП'. У такий спосіб побудовані одиниці: **-неч-**: *ворож'неч/а* (1, 63), **-лив-**: *бурх'лів/ий* (1, 34), **-нищ-**: *на/лад'чищ/я* (1, 175), **-чищ-**: *льот'чищ/я* (1, 156), **-ник-**: *керів'нік* (1, 134), **-нок-**: *світ'а'нок* (1,

309), **-тор-**: *нов/а́/тор* (1, 194), **-тух-**: *пас/ту́х* (1, 217), **-чат-**: *ді́м/чат/ий* (1, 79), **-чик-**: *бараба́н/чик* (1, 26), **-чин-**: *во/я́ч/чин/а* (1, 63), **-чук-**: *ков/аль/чу́к* (1, 140), **-тель-**: *уч/і́/тель* (1, 347).

П'ять суфіксів української мови – **-альн-**, **-еньк-**, **-ильн-**, **-иськ-**, **-оньк-** – репрезентують структурну модель ГПП: *букв/а́льн/ий* (1, 33), *гені/а́льн/ий* (1, 68), *корот/е́ньк/ий* (1, 143), *се́рд/е́ньк/о* (1, 310), *пряд/і́льн/ий* (1, 288), *ді́вч/і́ськ/о* (1, 80), *зай/ч/і́ськ/о* (1, 103), *ри́б/о́ньк/а* (1, 923).

Трифонемну консонантну структуру (ППП) мають суфікси **-зтв-**, **-ств-**, **-цтв-**: *дику́н/ств/о* (1, 79), *джерел/о/зна́в/ств/о* (1, 78), *дезерти́р/ств/о* (1, 77), *бо/я/гу́з/тв/о* (1, 32), *наро́д/ни/цтв/о* (1, 180).

Неприкрито-закриту будову з двома голосними реалізують запозичені суфікси **-іад-**, **-іан-** в іменниках жіночого роду: *спартак/іа́д/а* (1, 319), *альп/ін/іа́д/а* (1, 23), *шевченк/іа́н/а* (1, 360).

Двоскладову організацію виявляють трифонемні одиниці **-ону-**, **-ова-**, **-ува-** в основах дієслів: *сіп/ону'/ти* (1, 312), *трус/ону'/ти* (1, 336), *ви/хо'в/ува/ти* (1, 50), *ви/су'ш/ува/ти* (1, 49).

Поєднання початкової голосної фонемі з двома м'якими приголосними реалізоване в суфіксах: **-енн-(я)** – *пар/о/тво́р/енн/я* (1, 26), **-инн-(я)** – *гарбуз/і́нн/я* (1, 68), *мак/ов/і́нн/я* (1, 157), **і́нн-(я)** – *пал/і́нн/я* (1, 215), *пад/і́нн/я* (1, 214).

Серед чотирифонемних суфіксальних одиниць найбільше таких, які побудовано за структурними схемами ГППП або ГП'ГП. Це суфікси: **-атор-**: *агіт/а́тор* (1, 22), **-ацій-** (**-яцій-**): *диференці/а́ці/я* (1, 80), *трансл/я́ці/я* (1, 335), **-ицій-**: *репет/і́ці/я* (1, 292), **-онер-**: *пенсі/о́нер* (1, 218), **-ечок-**: *верш/е́чок* (1, 37), **-ітет-**: *генерал/і́тет* (1, 68), **-очок-**: *рив/о́чок* (1, 293), **-уват-** (**-юват-**): *руд/ува́т/ий* (1, 306), *син/юва́т/ий* (1, 310).

Чотирифонемну прикрито-закриту структуру з одною голосною фонемою (моделі ППГП або ППГП') мають три суфікси – **-щиц-**: *про/да/в/щіц/я* (1, 147), **-щик-**: *гón/щик* (1, 71), **-щин-**: *гурт/к/ів/щин/а* (1, 74), *бу/в/á/ль/щин/а* (1, 33).

П'ятифонемні суфікси в українській мові представлені чотирма структурами – ГПГПП, ГПГП'П, ППГПП, ГПГП'П. Найбільшою актуалізацією відзначається модель ГПГП'П (або ГПГП'П), репрезентована суфіксами **-есеньк-**, **-ісіньк-**, **-усіньк-**: *мал/éсеньк/ий* (1, 157), *вуз/éсеньк/ий* (1, 66), *біл/éсеньк/ий* (1, 30), *біл/ісіньк/ий* (1, 30), *чист/ісіньк/ий* (1, 306), *мал/ісіньк/ий* (1, 157).

За зразком ГПГПП побудовано лише один суфікс – **-елезн-**: *довж/елéзн/ий* (1, 306). Суфікс **-чанин-** утворює структуру ППГПП: *віни/чáнин* (1, 60), а суфікс **-овник-** – модель ГПГПП: *по/слід/óвник* (1, 264).

У ході проведеного дослідження встановлено, що суфікси з однофонемною вокалічною структурою із 6 голосних української мови використовують лише 3. Це голосні переднього ряду /і/, /и/ та заднього ряду /а/. Однофонемні консонантні структури з 32 приголосних фонем актуалізують 1 дзвінку – /б/; 5 сонорних – /в, л, л', н, н'/; 7 глухих – /к, т, т', х, ц, ц', ш/.

Двофонемні суфіксальні побудови використовують максимальну кількість голосних – 6: /а, и, е, о, і, у/, із 32 приголосних української мови реалізовані лише 8 сонорних (5 твердих і 3 м'яких) – /в, л, л', н, н', р, м, й/, 6 дзвінких – /з', з, г, д, ж, б/ і 8 глухих – /с', с, к, ц', ш, т, ч, х/.

Планом вираження трифонемних суфіксів є шість голосних /а, и, е, о, і, у/, які вживаються як у початковій позиції, так і в постпозиції після приголосної. Із 32 приголосних фонем репрезентовано лише 7 сонорних –

/в, н, н', л, л', р, м/, 2 дзвінких – /з, д/, 10 глухих – /т, т', с, с', ц, ц', к, ш, ч, х/.

Чотирифонемні суфікси використовують максимальну кількість голосних та лише 10 приголосних фонем: чотири сонорних – /н, в, р, й/, шість глухих – /т, с, к, ц', ш, ч/.

Планом вираження п'ятифонемних суфіксів є всі українські голосні. Фонемні /е, і, а, и/ актуалізуються у позиції між приголосними, а в початковій позиції – голосні /і, е, у, о/. Із приголосних уживаються лише чотири сонорних – /н, н', л, в, /; чотири глухих – /с, с', к, ч/ та одна дзвінка фонема – /з/.

Отже, суфіксальні морфемні віддають перевагу голосним початкам. Це суфікси, оформлені однією голосною фонемою або як єдність голосної з однією чи двома приголосними. Водночас серед суфіксів наявні одиниці з однієї або з двома (чи навіть трьома) приголосними.

Найбільша фонемна актуалізація характерна для суфіксів із фонемною структурою ГП (суфікси: -ав- (-яв-), -аг- (-яг-), -ад-, -аж-, -ак- (-як-), -ал-, -ан- (-ян-), -ар- (-яр-), -ат- (-ят-), -ах-, -ач- (-яч-), -ев- (-єв-), -ен- (-єн-), -ер-, -ес-, -ет-, -еч-, -ив- тощо) або ГПП (суфікси: -ант-, -ент-, -арн-, -аст-, -ачк- (-ячк-), -евт-, -езн-, -енн-, -ент-, -ечк-, -ивн-, -изн- тощо).

План вираження суфіксальних морфем забезпечують усі голосні української мови. Із-поміж приголосних система мови використовує лише 24 фонемні (17 твердих і 7 м'яких): 8 сонорних – /р, л, м, н, в, й, л', н'/, 10 глухих – /к, х, ш, ч, т, т', ц, ц', с, с'/, 6 дзвінких – /б, г, д, ж, з, з'/. Перевага надається сонорним і глухим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Перебийніс В. С. Деякі питання фонемної структури слова // Перебийніс В. С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови. – К., 1970.
2. Перебийніс В. С. Повторюваність фонем і структура слова в сучасній українській мові // Статичні та структурні лінгвістичні моделі. – К., 1966.
3. «Українська мова». Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. – 3-є вид., зі змінами і доп. – К.: вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.: іл.

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Полюга Л.М. Словник українських морфем. – Львів: Світ, 2001. – 448с.

Zoya Komarova, Ninel Petrenko. Structural organization and the peculiarities of phonemic realization of Ukrainian suffixes.

This article describes a variety of structural types of Ukrainian suffix morphemes and specifies the peculiarities of their phonemic realization.

Key words: phonemic structure of morphemes, suffix morphemes, vocalic and consonant structures, plan of morpheme expression.